

esztétikai rendszert, de gazdag művelődési anyagot nyújtottak, művészi látásra szoktattak, s főleg az egyes irodalmi vagy művészi jelenségnek a nagy európai egyetemes szellemi áramlatokba állításával tág perspektívákat nyitottak a hallgató előtt. Ebben van Beöthynek, az esztétikusnak, pedagógiai jelentősége.

Legfőbb érdeme azonban, hogy hallgatóival és olvasóival át tudta éreztetni a művészet nagyszerűségét. E hatása természetesen folyt örökké szépségszomjas, a művészetet mint az élet legfőbb kultúrjavát értékelő egyéniségéből. Ennek az egyéniségnek a szép élvezete nem ünnepi pillanatok élménye csupán, hanem a legbensőbb lelki ügy. Nem tudom, fölvetette-e Beöthy a maga számára filozófiai elvontságában az élet értelmének problémáját; de bizonyos, hogy *megélte* azt a szépség ezer formájában. Ezért volt valóságos szenvedélye az utazás, amikor is sürítettbben, elmélyültebben élhetett szépségimádatának. Felkereste a Kelet piramisait és minaretjeit, s éppúgy a granadai Alhambrát és a cordovai mecsetet, végigjárta a világ minden jelentős múzeumát Moszkvától Londonig és Kairótól Stockholmig, s különösen sokat tartózkodott Itáliában, amelyet szinte második hazájának érzett. Vallotta, hogy a művészetben való gyönyörködés képessége önzetlenebbé, nemesebbé teszi a lelket, ezért volt szószólója az esztétikai irányú nevelésnek, s kívánta a magyar iskola tantervének művészi tárgyakkal való kibővítését. De végső elemzésben a művészet mégis megoldhatatlan rejtélyt jelentett számára. Ő, a finom elemző, a szóbeli kifejezés csodáit mestere, a művészet legbensőbb lényegét titokzatosnak, szavakkal kifejezhetetlennek tartotta. De abból, amit szavakba tudott foglalni, sokat adott át tanítványainak, egész nemzedékeknek, éreztetve, hogy a művészet valami nagy és szent dolog, az emberélet legnagyobb, legfelelősségteljesebb dolgainak egyike, amelyhez csak alázattal szabad közeledni.

Szemere Samu

Egy rímfajtaról

A kés-kevés féle rímről

Mikor születtem, a kezembem kés volt —
azt mondják, ez költemény.

Biz tollat fogtam, mert a kés kevés volt:
embernek születtem én.

(József A.: *Azt mondják*)

Az idézett versszak eltérő szótagszámú, mégis teljes egészében összehangzó rímét László Zsigmond nemrég megjelent (kifűző elemzéseket és gazdag, több nyelvű példaanyagot tartalmazó) könyve alapján alliteráló, pontosabban szétszóródó alliteráló rímnek kellene neveznünk.¹

László Zsigmond alaptétele az, hogy az alliteráció, mely „feltehetően szerkezeti elemből fejlődött színező elemmé, gyakran egyszerű dekorációból, máskor kifejező értékű ornamenssé”, „magában a végrímben is fontos szerephez jut”. (44. és 63.) Példái közül kettő:

Mintha lába kelne valamennyi rögnek,
Lomha földi békák szanaszét görögnek.

(Arany: *Családi kör*)

Én nem fogom be pörös számát.
A tudásnak teszek *panaszt*.
Rám tekint, pártfogón, a század:
Rám gondol, szántván, a *paraszt*.

(József A.: *Ars poetica*)

Az alliteráló rímek — folytatja László Zsigmond — illúzióeltérő hatása van: „képes az egyezős benyomását a hangképlet olyan elemeire is kiterjeszteni, amelyek nem egyeznek”. (156.) Attól függően, hogy a rímválasz vagy a rímhívó a terjedelmesebb, szétszóródó, ill. sürített alliteráló rímről beszélhetünk. Egy-egy példa:

¹ LÁSZLÓ Zsigmond: A rím. varázsa. Bp. 1972. A könyv tanulmányom frása közben jelent meg, részben egyezős, részben eltérő eredményeket mutatva fel. Alapvetően más eredményre jut a könyv és a tanulmány a rím genezisének tekintve, amely — mint látni fogjuk — igen fontos lehet az esztétikai megítélés szempontjából is.

Tűnt Anna, te tünde,
Te édeni kert,
Ahonnan örökre
Sors kardja kivért.

(Juhász Gyula: *Profán litánia*)

Éjszínű szemfödőt
Csalódás ujjá szőtt

(Vörösmarty: *Késő vágy*)

Röviden összegezve ez László Zsigmond álláspontja.

S most térjünk vissza eredeti példánkhoz, mint kiindulóponthoz.

Nyilvánvalóan nem a magánhangzótól kiinduló egyező sorvégek csengenek itt össze (*és volt — és volt*), hanem kulcsszavak rimelnek a *volt* igével megtoldott rímben: *kés volt — kevés volt*. Méghozzá oly módon, hogy a rímválasz logikai ítéletet tartalmaz a rímhívóról. A hívó hangsúlyos, lényegi eleme (*kés*) újra megjelenik, alanyként áll az összetett állítmány szerepét betöltő válasz előtt. A hangzásbeli egyenlőség tehát logikai egyenlőséget emel ki. Ugyanakkor a két szó — *kés, kevés* — hangulatilag egymástól eltér, a logikai ítélet meglepetést és ezáltal feszültséget kelt, amely feszültség a logikai ítélet költői igazságát eleveníti meg.

A rímhívó és a rímválasz nem egyenlő hosszúságú. S ha mégis úgy éreztük, úgy *hallottuk*, hogy ez a rím, két dolognak kellett megtörténnie: 1. erősen ki kellett hallanunk az azonos kezdő mássalhangzót; 2. fülünknek valamilyen mértékben feltétlenül figyelmen kívül kellett hagynia az eltérést, azaz a többletet, amely az *ev* szótagban jelentkezett. Szótagot kell mondanunk, hiszen a rímhívó és a rímválasz szótagszámban különbözik egymástól. De ez az *ev* — a szótagkezdő mássalhangzók mintegy „eltolódása” folytán — a kéttagú szónak sem első, sem pedig második szótagja: valamiféle „közbeeső” szótag. Olyan valami, ami van is, meg nincs is. Alkalmassint el is feledkezhetünk róla. Mégis, ha különbség van *kés* és *kevés* között — márpedig van! —, akkor az a különbség éppen ebben a van is — nincs is *ev* szótagban rejlik.² És ez a „játék” rímfajtánk szabályosabb formáiban újra és újra megismétlődik, függetlenül attól, hogy a rímhívóban-e avagy pedig a rímválaszban:

Félszeg árnyék-figurák,
mind kevélyek és furák.

(Kosztolányi: *A szegény kisgyermek panaszai A kis mécs...*)

S te csüggedetlen hirdeted az élet
Szent igazát, s hogy a halál *mese*.
És kijavítod, mit babona vétett,
Vagy balgaság, ó, élet *mivese!*

(Juhász Gyula: *Salve*)

S vérpadra lép hős, gyáva, bamba, nagy.
Robespierre is. A hóhér *fejét is*
Követelik. Nem védi semmi *fétis*.

(Juhász Gyula: *Forradalmi naptár — Thermidor*)

Makacs elmúlás tolja a *világot*
maga előtt, mint bányász a szenet,
melyet kifejtett, darabokra *vágott*.

(József Attila: *Elmaradt öletés miatt*)

Úgy tűnik, fontos eleme ez rímünknek. Ott gyanítható azokban az esetekben is, amikor két azonos magánhangzó közül nem tudhatjuk bizonyosan, melyik hangzik ki erősebben, és melyik alkotja a mássalhangzóval a többletszótagot:

² Az eltérés jelentőségére hívja fel a figyelmet — mint látni fogjuk — LÁSZLÓ Zsigmond is, a *dalom* — *forradalom* rím kapcsán.

Így — vézna, ügyetlen testi dologra —
Adtam fejem a bölcs tudományokra,
Barázda helyébe' szántván sorokat,
Nem kérkedem ezzel, mert azt se sokat.

(Arany János: *Vásárban*)

Már megtanultam nem beszélni,
egy ágyba hálni a *közönnyel*,
dermedten, élet nélkül élni,
nevetni két szemembe *könnyel*.

(Kosztolányi: *Már megtanultam*)

Rímünkről ezzel két alapvető dolgot állapítottunk meg eddig: 1. szabályosnak mondott változatában a rímhívó és a rímválasz egy szótagban különbözik egymástól, a különbség elhagyásával teljesen azonos hangalakot kapunk: kés volt — k(ev)és volt, f(ig)urák — furák stb.; 2. a többletszótag, mivel az indító hang, illetve a befejező szótag azonos, kéttagú szó esetében feltétlenül, de többtagú szavaknál is igen sokszor nem azonos a hosszabb szó egyetlen tényleges szótagjával sem. Ez sajátos hatást kelt, amit az idézőjelbe tett *játék* szóval érzékeltünk. Játékon mind ez ideig csak egy többé-kevésbé körülírt fogalmat értettünk.

A döntő lépés azonban még hátra van. Láttuk, hogy e rímfaj különös lehetősége a többlet-hangok, a többletszótag létének — nem létének dialektikájában rejlik. Ha ennek tartalmi jegyeit is sikerülne megragadnunk, minden bizonnyal világos rendszerbe foglalhatnánk és kiegészíthetnénk eddigi ismereteinket, melyek javarészt a rím formai megvalósulására vonatkoztak.

Úgy vélem, a megoldáshoz az alábbi példák vezetnek el:

No fuss a kerge széllel,
cikázva, szerteséjjel,
ki és be, nappal-éjjel,
s mindent, mi *villan* és *van*,
éj el.

(Kosztolányi: *Esti Kornél éneke*)

Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
*ölte*k, *ölette*k, tették, ami kell.

(József A.: *A Dunánál*)

S aki él, mind-mind gyermek
és anyaölebe vágy.
Ötnek, ha nem *öletnek* —
a harctér nárszi ágy.

(József A.: *Amit szívedbe rejtész*)

Váratlan helyen ismerhetjük fel rímünket: sor közben, egymás mellett álló szavakban³. Ellenpólusok csengenek össze ezekben a szavakban: Kosztolányinál az illanó és a konstans, József Attilánál pedig az élet elpusztítása és újrateremtése, a második példában egyértelműen tudatos, freudista tartalmi azonosítással. Ellentétes jelentés — csaknem azonos hangalak. Játék ez is: játék a szavakkal. S hogy a három versben mégsem pusztá szójátékot érzünk, annak oka az, hogy e szójátéknak filozófiája van. Ez a rím így gondolkodik: lám, ahhoz, hogy a dolgok mást jelentsenek, olykor épp az ellenkezőjüket, elegendő egy-két közbelopott hang, amit fülünk hajlamos akár meg sem hallani. Vagy így: más ez, és mégis azonos; amivel több az egyik, fülünk is könnyen kifelejtí. Az egyező indítás, a kezdőhang (többnyire mássalhangzó) egyezése erősen kiemeli az azonosságot. Éppen ezáltal válhat hangsúlyossá az apró eltérés is.

És itt bezárul a kör. Ha az előbb azt mondtuk: a többlet-hangok, a többletszótag elhagyásával teljesen azonos hangalakot kapunk, most már azt is hozzátelhetjük: ez a többlet homoním

³ PÉCZELY László a *villan* — van rímre utal zárójelében, mikor az egész versszakot idézve így szól: „... hetszer csendül össze a rím (közből még egy rejtett rímpár is!)” — PÉCZELY László: *Tartalom és versforma*. Bp. 1963.

rímet rejteget! Hiszen láttuk, az eltérés, a *többlet* mindig viszonyítás a *teljesen azonos*hoz, amely a hangképletben maradéktalanul jelen is van. És jól tudjuk azt is, hogy a szójáték, mellyel e rím a fenti példákban egyértelműen rokonságot mutatott, éppen a homonímia jelenségéből fakad.⁴ Rejtett — vagy most már nevezzük így: *oldott homonim rímet* kell feltételeznünk akkor is, ha kevésbé hangsúlyos szavak találkoznak a rímben; akkor is, ha — természetes módon — a szójáték kevésbé érezhető ki. Hiszen a rím szerkezete ez esetben is változatlan. Ha oldott homonim rímet mondtunk, a rövidebb hangalakot vettük alapul, amelyre a hosszabb válaszol. Fordított esetben *összevont homonim rím*ről beszélhetünk. Ne feledjük azonban, hogy a kettő hatásában nemegyszer azonos, amint arra László Zsigmond is felhívja figyelmünket.

Mindezek alapján nehéz volna az azonos kezdőhangban csupán alliterációt feltételezni. Az alliteráció előre mutató irányával szemben a homonim rím oldódásának visszafelé haladó irányát kell elképzelnünk. Az oldódás persze tágabb is lehet, vagy ami ugyanaz: az összevontás távolabbról is jöhet (mint például a már idézett példában a *szemfödőt — szőtt*), az azonosságba szabálytalanság vegyülhet; és ennyiben az oldott vagy összevont homonim rím az alliteráció felé közelíthet.

Lássunk most már néhány szép példát a magyar költészetből, szabályosakat, oldottabbakat egyaránt.

Már Rimaynál is előfordul:

Ekes diadalmin szíve buzog örül,
Forgódnak mellette baráti mind körül,
Segíti Istene mert rajta könyörül.

(Egy katonaének)

Csokonai feltűnően gyakran él vele. Különösen szép és elméletünk szempontjából is tanulságos az a példa, ahol ekhós rímként használja. Csokonai visszhangja is „kifelejtí” az eltérést, az eltérő hosszúságú rímhívót és rímválaszt az ő visszhangja is azonosnak érzi:

Így kötnek össze új csomók,
S mi lesz Lilim jutalma? — Csók!

(Csokonai: Lillához távollétemben)

Ugyancsak tanulságos elméleti szempontból Kőlcsey alábbi rimpárja:

S ha némelykor egy-két hang a
Lóggó húrokra *kímász*,
Csak alatt guggol mint hanga,
S gyászszínű, mint *kulimász*.

(Kőlcsey: A lant — a Felelet a Mondolatra versei közül)

A *Mondolatra* írt válasz egyik versében (*A magyar pegazus a Mondolat trója ellen*) a homonim rímet parodizálja Kőlcsey, az utána következőben pedig — ahonnan idézetünk való — az erőltetett tiszta rímet. Mindenképpen sokat elárul, hogy rímünk éppen *ilyen* rímek paródiájára adott lehetőséget Kőlcseynek. Természetesen nem önmagában, hanem a *kulimász* szó komikumát kihasználva.

Négyessy tanulságosnak mondja az összecsengést Vörösmartynál a következő helyen:

Törjön is mind ég felé az
Ami *gyöngy*;
Hadd maradjon gyáva földön
A *göröngy*.

(Fóti dal)

Ugyanezt a rímet fordítja meg József Attila, hogy azután a rímjátékot az egész versen végigvigye:

Halovány bár a *göröngy*,
ő is csámpás barna *gyöngy*;

(Gyöngy)

⁴ Szójáték és rím rokonsága nem idegen dolog verstani irodalmunkban. Hegedűs Géza még a komponáltam — komponáltam-féle kinnrímeket is idézi ennek kapcsán. HEGEDŰS Géza: A költői mesterség. Bp. 1959.

Kosztolányi a csendből váratlanul feltörő, s így a csendben valahol már benne rejlő zajt rimeli meg az oldott homoním rim adta lehetőséggel:

Fakó fal. Álmos vágyak. Örökös csend.
Egy keltőóra, amely felcsörömpöl,

(Reggeli áldás)

Csaknem ugyanezt ismétli meg másutt is:
Egy keltőóra átketyeg a csendből,
sántikálva baktat, nyomban felcsörömpöl,

(Hajnali részegség)

S még két példa, ugyancsak tőle:
Széles gyönyörrel húzza a gugyit,
mely lelkét öl és agyat bullit

(Mors bacchanalis)

Tág szemetekbe néma borzalom van,
és arcotok is oly fakó, beteg,
ti síri párnán alvó gyermekek.
Futok felétek átkozódva, zordan,

(Mért nem beszéltek, én halottjaim?)

Ez utóbbi esetben az erősen kihangzó z négy sor távolságból azonosnak érzékelteti velünk a rímhívót a rímválással.

Juhász Gyula:

Ma is verekszem néha, *immel-ámmal*,
De méltó ellen oly ritkán akad,
Csahos ebekre mért vinnék hadat?
Inkább az éghez fordulok *imámmal*,

(Rákosi Jenőnek)

Tóth Árpád:

Mi jobb? — üvölteni talán?
Vergődni a börtön falán,
Vájni sírva, vérző *körömmel*,
Míg künn nem röhögnek *kárörömmel*?

(A rab)

Weöres Sándor idegen nyelvű sor idegen szavát rímelteti a magyar rímhívóval:

Akkor hát: te szent *magány!*
all inexportable et *magne*,

(Negyedik szimfónia — Hódolat Arany Jánosnak)

Az oldott, ill. összevont rím sokszor visszatérő formája a hang — harang, illetve harang — hang rímpár, tőalakban és raggal, jellel egyaránt. A bús — borús, búsan — borúsán stb. formák többször fordulnak elő Juhász Gyula és Tóth Árpád költészetében.

*

A homoním rím nemcsak feloldódhat, előtaggal is állhat:

Haloványul a gyáva szavamra . . . *dalom*
Viharodnak előjele, *forradalom!*

(Petőfi: Forradalom)

László Zsigmond ezt „A rimillúzió határesetei” című fejezetben igen találóan „hosszú ráütés”-nek is nevezi, és nagyon szép elemzését adja: „A mondanivaló úgyszólván teljes fegyverzetben pattan ki a *hosszabb* szóból éspedig elsősorban rímen kívüli indításából, és éppen ezzel a meglepő ráütéssel (szinte rajtaütéssel) kelti a rím illúzióját ott, ahol formailag még nem is rím. A rímválasz erős »csattanó« ostor, amely ezúttal nem a végén: elején csattan.” Megemlíti, hogy „Kosztolányinál a »dalom« rímszóra szinte állandóan a »fájdalom« visszhangzik”, s Tóth Árpádnál is így találkozunk vele egyszer. (187.)

A homonímia jelenségét itt talán még könnyebben felismerhetjük. A különbség mindössze annyi, hogy miként az oldott, ill. összevont homoním rím, ez a rím is rafinált játékhoz folyomodik: másfelé indul el, mignem egyszer csak váratlanul teljesen azonosná válik. A fordítottja némiképp az ekhós rímre emlékeztet. Mindkettőt részleges homoním rímnek nevezhetnénk.

Arany János két sorát már idéztük:

Mintha lába kelne valamennyi *rögnék*,
Lomha földi békák szanaszét *görögnék*.

(Családi kör)

Máskor a komikum eszközüvé válik nála ez a rím. A ragrimeket gúnyolva írja Arany:

Vagy: *küldének*, *jövének*, és *menének*;
És több efféle szentiványi *ének*;

(Vojtina levelei öccséhez — a kiemelés mindenütt Aranytól való.)

Igen szép példát találunk Radnótinál:

Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj,
s nem tudja, hol lakott itt Vörösmarty Mihály;
annak mit rejt e térkép? gyárat s vad *laktanyát*,
de nekem szöcskét, ökröt, tornyot, szelid *tanyát*,

(Nem tudhatom)

Talán egyetlen más költőnk sem alkalmazta ezt a rímet oly gyakran, mint József Attila. Kiváltképp az utolsó években. Különösen megkapó a *gaszág* és *igaszág* viaskodása:

Csak öntudatlan falazunk a *gaznak*,
kik dölyffel hisszük magunkat *igaznak*.

(Emberek)

Most már tudom. E rebbenő *igaszág*
nagy fényében az eredendő *gaszág*
szivemben, mint ravatal, feketül.

(Én nem tudtam)

Amivel több, amivel más az *igaz* a rokon értelmű *valódinál*, pontosan kimondja a rím:

Te jól tudod, a költő sose *lódít*:
az igazat mondd, ne csak a *valódit*,

(Thomas Mann üdvözlése)

Szénási Ferenc